

Marie de Brimeu(x), prinses van Chimay, hertogin van Megen, hertogin van Aerschot. Anonieme gravure uit: J. de Bie: Gènealogie et descante de ceux de la Maison de Croy, ca. 1615, in: De Nederlandse Leeuw, Den Haag

Tuinkunst tijdens de Nederlandse Opstand

De prinses van Chimay. Marie de Brimeu en de 'humanisering' van de bloem 1550-1605

'Godzijdank lijkt de oorlog niet het plezier dat het tuinieren verschaft te kunnen verjagen of er zelfs inbreuk op te maken'.¹

Een elegant netwerk van hoge adel omringde de belangrijkste plantkundigen van de zestiende eeuw: Rembert Dodoens (1517/1518 –1585), Matthias de l'Obel (1538-1616) en Charles de l'Ecluse (1526-1609). Om hun autoriteit als wetenschapper kracht bij te zetten werden naar humanistisch gebruik hun namen verlatijnt tot: Dodonaeus, Lobelius en Clusius. De edellieden bij wie zij bescherming genoten bezaten fraaie tuinen in Vlaanderen en Brabant - het culturele hart van de 'Zeventien Provinciën' - en bewogen zich dikwijls ook zelf als kweker op het schemerige pad van de botanie. Hun

belangstelling voor planten lag niet in het verlengde van de medische wetenschap, maar ontstond puur omdat zij in de tuinkunst 'zeer groote ghenoechte en verstant' hadden.²

Met veldbiologie had deze vorm van botanie niets te maken. De edelen verzamelden geen inheemse planten langs slootranden of op de hei, zoals later in de tijd van Jac. P. Thijssse. Ook Linnaeus moest nog geboren worden en een geïllustreerde Flora die behulpzaam was bij het determineren bestond nog niet. De botanie van de Zuidelijke Nederlanders was meer een vorm van collectioneren. Tijdens hun diplomatieke bezoeken verzamelden zij uitheemse planten zoals men vreemde schelpen, zeldzame stenen en andere curiositeiten uit de natuur verzamelt. De tuin was de plek waar zij hun schatten en trofeeën aan de buitenwereld konden tonen en zij beschouwden het als een uitdaging de planten in leven te houden en te vermeerderen.

Omdat de plantkunde als wetenschap nog geen kader had en men zich qua afbeeldingen moest behelpen met grove houtdrukken, konden deze amateur botanici niet anders dan proefondervindelijk en met volharding te werk gaan. De plantkundige Matthias Lobelius schreef hierover: '[...] de naarstigheit van dit volk en zijn niet aflatende ijver om de planten tegen het koude jaargetijde en het ruige klimaat te beschermen, is zo groot dat je onmogelijk een plant kunt bedenken die ze daar niet weten te kweken. Dit is toe te schrijven aan de zorg en de volharding van de beroemde liefhebbers in dit land, die kosten noch moeite schuwen om dit doel te bereiken.'³

Onder de liefhebbers waren ook vrouwen, zoals Christine Bertolf, vrouw van de raadsheer in Mechelen van wie Dodoneus zijn eerste zonnepitten kreeg en de Brusselse Anne de Melun die bekend was vanwege haar kweekkunst en de complexe tuinen in terrasvorm die zij liet aanleggen even buiten de stad.⁴

Het meest tot de verbeelding echter spreekt de prinses van Chimay, Marie de Brimeu, mede omdat een deel van haar brieven bewaard is gebleven, maar vooral omdat haar botanische levensverhaal illustratief is voor een proces dat men zou kunnen betitelen als de 'humanisering van de bloem'.⁵ De Nederlandse Opstand had ook zijn beslag op zoets schijnbaar triviaals als de tuinkunst. Dit mag paradoxaal klinken in een tijd waarin belegeringen en verwoestingen aan de orde van de dag waren, maar de geloofsstrijd die hiermee gepaard ging opende de ogen voor een andere kijk op de natuur en noopte tot het aanbrengen van een nieuwe ordening.

Marie was een van de Zuidelijke Nederlanders die have en goed verlieten om zich aan te sluiten bij de Opstand, omdat zij zich niet kon verenigen met het Roomse gezag en de uitwassen van het Katholieke geloof. Zij verkoos een turbulent leven en toch vormden tuinieren en botanie, bezigheden waarvoor een zekere honkvastheid vereist is, een rode draad in haar bestaan. Als kersverse protestantse bezag zij de wereld der planten met nieuwe ogen. Nu bloemen niet langer ondergeschikt waren aan de Roomse betekenisleer met zijn heilige planten, lag de Schepping als het ware braak voor een nieuwe orde. Marie wisselde hierover van gedachten met belangrijke wetenschappers, zoals de humanist en tuinliefhebber Justus Lipsius en zijn opvolger de hugenoot Josephus Justus Scaliger, beiden behorend tot haar intieme kennissenkring.⁶ Zij maakte de opkomst van de systematische botanie van dichtbij mee en onderhield een innige vriendschap met de

botanicus Carolus Clusius. Zij was een van de stuwende figuren achter zijn komst naar de Hortus Botanicus in Leiden.

De vlucht naar het noorden

Al op jonge leeftijd toonde Marie belangstelling voor de tuinkunst. Lobelius noemt haar in zijn *Kruydtboeck* een van de belangrijkste Vlaamse tulpenkwekers.⁷ Behalve 'een schone menge' aan tulpen bloeiden in Marie's tuin toen al zeldzame gewassen als een 'narscisse met biesen bladerkens' en de kleine hyacint of veldajuin. Bollen, zaden en plantenkennis wisselde zij uit met haar tuin vrienden, zoals Marnix van Sint Aldegonde, Jan van Hoboken en haar Mechelse vriend Johannes de Brancion, de man die haar waarschijnlijk in contact bracht met Clusius. Ook de Antwerpse uitgever Plantijn die de boeken van Clusius, Dodoneus en Lobelius verspreidde, had een tuin waar hij onder meer tulpen kweekte. Dat een deel van dit netwerk tijdens de oorlog Vlaanderen ontvluchtte en zich als asielzoekers-avant-la-lettre op de vruchtbare geestgronden bij Leiden vestigde, zou in hoge mate bijdragen aan de popularisering van de tulp in de Nederlanden.

Op 12 juni 1582 verliet Marie heimelijk met haar tien jaar jongere echtgenoot Charles, prins van Chimay tevens hertog van Croy en Aerschot, het bisdom Luik. De grond was hun te heet onder de voeten geworden sinds er strenge edicten tegen de nieuwe godsdienstleer waren uitgevaardigd.⁸ Via een doorwaadbare rivier kon het echtpaar aan een groep Spaanse ruiters ontkomen en na een lange tocht bereikten zij het protestantse toevluchtsoord Sedan. Daar vonden zij onderdak bij Françoise de Bourbon, zuster van Charlotte de Bourbon, de vrouw van Willem van Oranje.

Men kan zich afvragen wat de prinses bezielde. Ze kwam in een calvinistisch bolwerk terecht waar toneel, dans, feesten en banketten verboden waren en zelfs het eten van verfijnde spijsen als gevogelte, pasteien of forel niet was toegestaan. Tot dan toe had het de rijke Marie aan niets ontbroken. Ruim tien jaar eerder had zij het lieflijke graafschap Megen geërfd⁹, zij had de beschikking over vele heerlijkheden in de Ardennen plus een aantal bezittingen in Noord-Frankrijk en nog een onverdeelde boedel uit haar eerdere huwelijk met Lancelot de Barlaymont. Dat alles, plus de eigendommen van haar schoonfamilie, had zij moeten achterlaten, waaronder ten minste één en vermoedelijk meerdere door haar beplante tuinen, die toen al ruim tien jaar haar grote passie vormden. Ook haar echtgenoot had al op jonge leeftijd belangstelling getoond voor de tuinkunst¹⁰, maar of Marie en Charles op hun vlucht behalve de duizend daalders, ringen en juwelen ook hun kostbare bloembollen meenamen, is niet vastgelegd.¹¹

Na een verblijf van vier maanden en een aantal omzwervingen bereikte het echtpaar de Noordelijke Nederlanden, waar het zich op de heerlijkheid Beveren ten zuiden van Zeeuws Vlaanderen vestigde. Hier hoopte Charles, die als de prins van Chimay in rang even hoog stond als de prins Van Oranje, op meer privileges dan onder de hertog van Parma. Mentaal was de jonge edelman echter onvolwassen en in zijn latere memoires zou hij zijn vlucht betreuren als een jeugdige dwaling, door zijn vrouw geïnitieerd. Het verblijf in het noorden bracht niet de verwachte successen en Charles kwam politiek lijnrecht tegenover Willem van Oranje te staan. Nadat hij de stad Brugge in handen van de partij van de Spaanse koning had gespeeld verklaarde Marie zich 'son ennemie': de kloof tussen Noord en Zuid liep vanaf dat moment dwars door hun huwelijk. Terwijl Charles als verloren zoon door

zijn familie werd binnengehaald en op het rechte pad van de Moederkerk weerkeerde, weigerde Marie haar protestantse geloof op te geven. Zij bleef in Holland, desnoods als 'pauvre damoiselle'.

Om haar zaken te behartigen trok zij secretarissen aan, waarvan de avontuurlijke hagenprediker Lieven Calvart haar meest langdurige en trouwe raadsman was. Dat zij als gescheiden vrouw leefde en Calvart bij haar in huis woonde leidde uiteraard tot speculaties van de buitenwereld en Charles besloot zich voorgoed van zijn weerspannige vrouw te ontdoen door haar te laten vergiftigen.¹²

De poging mislukte en na de dood van Willem van Oranje ontwikkelde Marie zich diplomatiek tot een van de meest invloedrijke vrouwen van de Republiek-in-wording. Zij bouwde een kring van vrienden op waaronder zich steeds vaker immigranten zoals zijzelf bevonden, vooral na de val van Antwerpen, dat tot dan toe het centrum van de Zuid-Nederlandse beschaving was.¹³ De Vlamingen brachten de verfijnde Bourgondische cultuur mee naar het noorden en de gevolgen van de humanistische uittocht lieten zich ook voelen in de tuinkunst. De oorlog creëerde een lotsverbondenheid en deze maakte de band tussen de tuinvrienden des te hechter. Patriciërs en hoge ambtenaren in de streek tussen Den Haag en Leiden lieten zich aansteken door de horticulturele passies van de Zuid-Nederlanders en vooral het kweken van tulpen, die bijzonder goed bleken te gedijen op de geestgronden, werd de nieuwe mode, aanvankelijk uit liefhebberij, later uit winstbejag.

Carolus Clusius, door Jacob de Monte olieverf op doek. Collectie UB Leiden.

De prinses en de botanicus, Marie de Brimeu en Carolus Clusius

Carolus Clusius was voor zijn vriendin een wandelend vademecum. Hij bestudeerde en vertaalde niet alleen de klassieken, maar verrichtte ook baanbrekend werk door zelfonderzoek. Als medicus hield hij zich in beginsel bezig met geneeskundige kruiden, maar gaandeweg kreeg hij belangstelling voor de

beschrijving en catalogisering van alle soorten planten, waaronder tuinplanten. De uit het Ottomaanse Rijk afkomstige tulp was daarvan de meest spraakmakende. Zijn leven lang bleef Clusius door deze bloem gebiologeerd, waardoor hij als 'vader van de tulp' de geschiedenis in zou gaan.

De vroegst bewaarde brief van Marie aan Clusius dateert van 23 februari 1571, verzonden uit Antwerpen naar Mechelen. Deze stad, waar de Spaanse koning Philips II resideerde, was toen nog de hofstad van de Nederlanden. Marie's familie had er een stadswoning achter de Lakenhal en Clusius woonde in huis bij hun gemeenschappelijke vriend Jean de Brancion, edelman aan het hof van de koning en eigenaar van een unieke tuin. Marie was toen 20 (of 21) en nog niet getrouwd. Haar schrijven heeft dan al de intieme toon die hun verdere briefwisseling zal kenmerken. Zij schroomt niet om de vijftientig jaar oudere Clusius, die nota bene een vooraanstaand medicus was, tips voor Brancions gezondheid te geven: wijn van ganzevoet [*Chenopodium*] moet hij bereiden. Bij de brief heeft zij wortelstokken van citrusplanten, muskusrozen en granaatappel verpakt.

In dit schrijven zijn de eerste tekenen van de Opstand al merkbaar. Marie treurt om een verwoeste tuin ten gevolge van de godsdienstige roerselen, mogelijk haar tuin in Mechelen of Megen, maar troost zich met de gedachte dat Clusius beloofd heeft haar te helpen met de restauratie. Niemand kon toen nog weten dat zowel zij als Clusius zouden moeten vluchten en dat ooit in Leiden hun tuinen aan elkaar zouden grenzen.

Pas twintig jaar later, Marie leeft dan als de prinses van Chimay gescheiden van haar man in Leiden, wordt de correspondentie weer opgepakt. Clusius is dan al in de zestig, een bijna tandenloze bejaarde, en woont in de protestantse enclave Frankfurt.¹⁴ Het verzenden van de brieven, dikwijls vergezeld van pakjes met bollen, zaden, of andere geschenken, is riskant. Zendingen worden misbruikt voor diplomatieke boodschappen, soms onderschept of gestolen.¹⁵ Johan van Hoghelande, een van Marie's tuinvrienden, helpt haar aan betrouwbare boodschappers.¹⁶ Samen oefenen zij beurtelings druk uit op Clusius het aanbod aan te nemen van de 'Seigneurs de la ville' om naar Leiden te komen en de universiteit te verrijken met een Hortus Medicus. Zijn komst kan misschien ook hun gezamenlijke vriend, de Leidse hoogleraar Lipsius bewegen terug te komen, wiens tuin tot dan toe werd gebruikt bij de colleges plantkunde.¹⁷ Marie schrijft dat de heren deze 'Groene Academie' voor verwildering willen behoeden door de tuin onder haar supervisie te plaatsen.¹⁸ Het is opmerkelijk dat zij deze verantwoordelijke positie kreeg aangeboden, omdat vrouwen niet toegelaten werden tot de collegebanken, laat staan dat zij mochten doceren. Maar liever ziet Marie dat Clusius in Leiden een geheel nieuwe hortus aanlegt. Brief na brief blijft ze op zijn gemoed inspelen, nu eens met het argument dat hij in Frankfurt vereenzaamt, dan weer is zij het zelf die niet buiten zijn vriendschap en kennis kan. Marie verzekert hem dat hij geen colleges hoeft te geven en dat hij in Leiden in goed gezelschap zal verkeren met zoveel tuinamateurs.

Als de botanicus eindelijk heeft besloten het aanbod te aanvaarden, wordt haar geduld verder op de proef gesteld, omdat hij eerst moet genezen van een gebroken heup. Aanvankelijk probeert zij hem moed in te spreken met haar tuinverhalen: de dubbele pioen heeft al twee knoppen, de tulpen lijken anders van kleur dan vorig jaar... Maar vervolgens, uit vrees dat hij van gedachten zou veranderen, biedt ze hem een cadeau aan: een deel van haar privé tuin in Leiden, gelegen naast de

toekomstige Hortus tussen het Rapenburg en de toenmalige Achtergracht. Daarmee deed zij ook zichzelf een plezier want zo konden zij voortaan van zeer nabij hun ervaringen en plantmateriaal uitwisselen. Clusius nam het aanbod dankbaar aan en in deze tuin zou een deel van de vracht tulpen die hij bij zijn intrek in Leiden meebracht zijn eindbestemming krijgen. Volgens de overlevering is de bakermat van de bloeiende bollencultuur achter de Hollandse Noordzeeduinen gevormd door nakomelingen van de bollen die uit deze blomhof en die van Marie de Brimeu werden gestolen.

Tuinieren als panacee tegen de oorlog

Marie was geen collectioneur die alleen planten verzamelde 'voor de heb', alsof het schilderijen of sieraden waren. Uit haar brieven spreekt hoezeer het tuinieren haar plezier verschaft en wanneer ze ziek is geweest of last heeft van haar benen, is ze duidelijk slecht gehumeurd omdat ze belet wordt in de bezigheid die, zoals zij schrijft, haar leven kleurt en haar melancholie verdrijft.¹⁹ De prinses schrijft nooit over een tuinman, hoewel ze er misschien wel een had, maar altijd in de ikvorm en ondergaat ook de dagelijks ergernissen die de passie met zich meebrengt: '[...] alle mooie zaden die u mij heeft gestuurd en die ik met grote zorg apart in bakken in de tuin had gezaaid zijn ongelukkigerwijs bijna allemaal verloren door een hond die heeft weten binnen te komen...' Ook haar tuinplattegronden ontwerpt ze kennelijk (deels) zelf, want, al maakt ze dankbaar gebruik van de hulp van Clusius, zij ventileert duidelijk haar worsteling hiermee '[...] toch is er iets dat me tegenstaat en me niet bevalt in mijn tuin en dat is dat ik hem rond heb gemaakt...' schrijft zij tobberig aan Clusius.²⁰ Naarmate ze ouder wordt en de Opstand langer duurt, biedt de tuin een oord van bezinning en het kweken van bloemen een oefening in beschaving. Het steeds opnieuw beginnen van een tuin, het tot bloei brengen van planten is voor haar een manier om zich er mentaal niet onder te laten krijgen. 'Godzijdank lijkt de oorlog niet het plezier dat het tuinieren verschaft te kunnen verjagen of er zelfs inbreuk op te maken', schrijft ze, en ergens anders benoemt zij de kou en de regen die haar planten doen verkommeren haar werkelijke vijanden.

Het genoegen in tuinieren van Marie en de Vlaamse vriendenkring rond Clusius en de nieuwsgierigheid en levensvreugde waarmee dit alles gepaard ging, kenmerkt de moderne geest van het humanisme. Bijzondere planten werden nog wel als een proeve van Gods schepping gezien, maar nu bevrijd van de knellende rooms-katholieke symboliek. Zo kende Clusius de lelie weliswaar een centrale plaats toe in de tuinschikking, maar alleen vanwege haar 'voornam afmeting en mooie bloemen' en niet omdat de plant aan de Maagd Maria was gewijd en daarom in hiërarchie boven andere bloemen stond.²¹

De humanistische bloemencultuur

Dit is een van de redenen waarom de correspondentie van Marie de Brimeu zo intrigeert: de manier waarop zij als protestantse de tuinkunst beoefende illustreert een nieuwe perceptie van de bloem. De komst van de tulpe, die haar oorsprong had in het Turkse rijk en daarom niet was opgenomen in de katholieke bloemencanon, versterkte dit proces.²² Tulpen hadden bovendien geen enkel nut als eetwaar - al proefde Clusius ze wel, ingelegd in suiker - noch als medicament. Zoals bij Erasmus de

mens eindelijk gewoon *mens* mocht zijn, mocht bij de Vlaamse vrienden de tulp voor het eerst *bloem* zijn: mooi, begeerlijk om te hebben en zo raadselachtig dat zij 't bestuderen waard was.

Nog altijd zijn de sporen van deze humanistische bloemcultuur herkenbaar in onze huidige Nederlandse samenleving. Hier heeft iedere goedgesorteerde winkelbuurt een bloemenzaak, omdat de Nederlander regelmatig een boeket in huis haalt of cadeau geeft. Maar in de katholieke landen, vooral in de zuidelijke provincies, zijn de best gesorteerde bloemenkramen te vinden tegen de muur van het kerkhof, waar de bloemen dikwijls per stuk worden verkocht. De religieuze boodschap die zij verkondigen overstijgt nog altijd het decoratieve aspect. Het meebrengen van een boeketje voor de gastvrouw, een goed Nederlands gebruik, brengt bijvoorbeeld oudere Italianen in verlegenheid: bloemen geeft men aan de doden of brengt men naar het altaar.

Omdat de humanisten de rangordes verwierpen van heiligen die dicht bij de troon van God stonden, of priesters die voorspraak konden verrichten, was in de ogen van de protestantse God ieder mens gelijkwaardig en zo ook elke bloem. Daarnaast vormde het streven naar harmonie een kernbegrip: harmonie met God, harmonie met de wereld en met jezelf. Vanuit deze nieuwe harmonieleer ging men voor het eerst over het verschijnsel 'bloemschikking' nadenken. Want niet alleen botanisch was het zaak de verbanden in het plantenrijk te ontdekken, ook ethisch en esthetisch vereisten de bloemen een nieuwe orde en zo correspondeerden Marie en Clusius over de juiste 'ordre des plantes'.

Zeldzame bloemen verdienden weliswaar een voornamere plaats dan de meer algemene - zoals in een sieraad de duurste edelstenen een prominente plaats toekomt - maar het geheel moest een bekoorlijke harmonie vormen, waarbij toch elke bloem tot haar recht kwam. Dat Clusius als botanicus ook over dit aspect van de plantkunde ideeën had wordt nogal eens over het hoofd gezien. In zijn beschrijvingen komen de woorden mooi (*pulcher*), sierlijk (*elegans*) en bekoorlijkheid (*venustas*) meer dan eens voor.²³ Het was voor hem als docent niet alleen zaak elke plant educatief zo goed mogelijk te tonen, maar hij wilde ook de schoonheid van de collectie laten zien. Dat gebeurde het beste als de bloemen rondom afstaken tegen een donkere achtergrond van aarde, wat een heel ander soort plantbedden vereiste dan de smalle, met groene bodembedekkers begroeide doolhoftuinen à la Vredeman de Vries.

De noodzaak van bredere bloembedden zien we zowel bij Clusius, die moppert dat zijn voorganger de bedden in de Hortus te smal heeft aangelegd, als bij Marie die er over klaagt dat zij haar bedden te nauw heeft ontworpen waardoor de compositie niet genoeg tot zijn recht komt.²⁴ Alleen bij een afgewogen vorm en maat van de bedden immers kon de collectie worden uitgezet volgens de nieuwe 'ordre' die niet alleen werd gecreëerd door de bloeihoogte, het formaat en de kleur, maar ook door de volgorde in bloeitijd. Dit alles vereiste de nodige deskundigheid, die dikwijls met vallen en opstaan gepaard ging. Ook op dit punt onderscheidden de protestantse botanici zich: zij baseerden zich op hun eigen ervaringen, terwijl de katholieke collega's zich meer op klassieke boekenwijsheid en traditie beriepen.²⁵

Marie's tuinen, zelfs die in Leiden waar ze langere tijd woonde, waren vermoedelijk geen twee jaren hetzelfde. Het waren composities waaraan voortdurend veranderd werd: muziekstukken die maar één

seizoen ten gehore werden gebracht. Daarin speelden tulpen en kivietsbloemen de eerste viool, maar ook verschillende soorten narcissen, hyacinten, anemonen, keizerskroon, (witte) pioenrozen, verschillende soorten rozen waaronder muskusrozen, diverse (dubbele) ranonkels, verschillende soorten lelies, waaronder de hondstand (tegenwoordig genoemd: *Erythronium dens canis*) en (dubbele) riddersporen. Minder zeldzame planten die al langer in de noordelijke streken werden gekweekt vulden haar collectie waarschijnlijk aan zoals: irissen, sleutelbloemen, lelietje-der-dalen, viooltjes, akeleien, anjers, vergeet-mij-niet, klaverbloemen, maagdenpalm en madeliefjes. Miniatuurboompjes met granaatappelen en citrusfruit stonden rondom in potten die 's winters naar binnen werden gehaald.

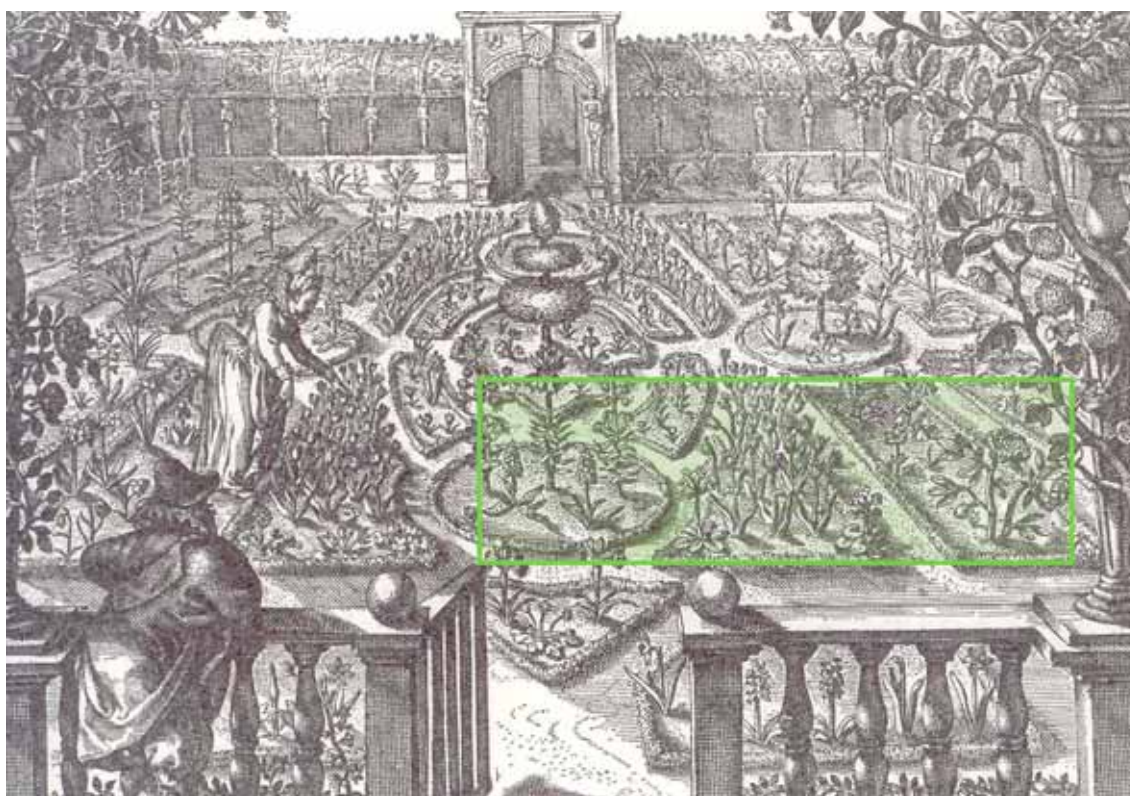
De Hollandse bloementuin en de Vlaamse tapijtkunst

Nooit bekommert Marie de Brimeu zich om bomenlanen, fonteinen of tuinbeeldencollecties. Deze takken van tuinkunst lagen niet binnen haar bereik. Zij was 'een vrouw alleen' die vanwege de voortdurende wisseling van politieke decors nooit wist hoe lang ze ergens zou wonen. Dat had ook zijn voordelen: een aanleg ter meerdere glorie van de familie van haar echtgenoot was niet aan de orde. Marie kon zich beperken tot bloementuinen: 'blomhoven', zoals ze in haar tijd werden genoemd.

In Nederland legde Marie in elk geval twee van dergelijke tuinen aan: in Den Haag bij haar buitenhuis De Loo en in Leiden een royale stadstuin aan het Rapenburg.²⁶ Vooral deze laatste moet een echte blomhof zijn geweest. Spijtig genoeg heeft de prinses haar tuinen nooit vereeuwigd en is er niets van bewaard gebleven.²⁷ Haar scheppingen waren zo kwetsbaar als de bloemen zelf; ze werden vernield, platgebrand of leeggestolen en altijd was er die spanning of het gesmokkelde pakketje met nieuw plantmateriaal op tijd door de vijandelijke linies zou komen. Maar in haar brieven is tussen de regels door wel te lezen waaraan haar ideale luthof moest voldoen. Twee dingen springen daarbij in het oog: een tuin moest vooral zeldzame planten bevatten en in schoonheid kunnen wedijveren met een 'tapisserie'. 'Af en toe overtreft de rijkdom van uw tapisserieën die van goud en zijde', schrijft zij aan Clusius. Zij streeft ernaar haar tuin ' [...] uiteindelijk te laten lijken op de tekening van de mooie tapisserie die u mij heeft gestuurd en waaraan ik meer waarde hecht en die ik meer liefheb dan de mooie tapisserieën die ik heb verloren gedurende de onlusten.'²⁸

Marie maakte waarschijnlijk een vergelijking met de 'Mille fleurs' tapijten, waarvan er in het eerste kwart van de zestiende eeuw in Vlaanderen een bloeiende industrie bestond. In grote kastelen, waarvan zij en haar schoonfamilie er meerdere bezaten, werden deze tapijten tegen een raamloze wand gehangen waar ze, vergelijkbaar met de Romeinse tuinfresco's, voor een buitenruimtelijke illusie zorgden. Ridders, vrouwen, vogels en fabeldieren tekenden zich op laatmiddeleeuwse wijze zonder diepteperspectief af tegen een donkere achtergrond die was bezaaid met bloemen. Deze bloemen, waaronder hyacinten, anjers, madeliefjes, lelietje van dalen en aardbei stonden weliswaar apart van elkaar, maar vormden toch een kunstzinnig geheel. Zo ook moeten de bloemen in Marie's perken hebben gestaan.²⁹ Later, toen de blomhoven eenmaal in zwang waren werden zij ook getekend en verspreid via voorbeeldboeken, bijvoorbeeld door Chrispijn van de Passe. Wanneer we een van zijn gravures invullen met kleuren, de aarde donker maken en de paden bruin (bestrooid met gesnipperde

eikenbast) dan is de gelijkenis met een mille fleurs tapijt inderdaad frappant.³⁰ De perken van deze blomhof zijn ook breder dan die in de renaissancetuinen van Vredeman de Vries en ook de opbouw van de plattegrond wijkt af van de Italiaans-klassieke traditie. Het perk in het midden heeft zelfs een vorm die vergelijkbaar is met het medaillon bij een oosters tapijt met kromvormige opbouw van daaruit naar rechthoekige bedden aan de randen, precies als in de Perzische tapijtkunst. Het ligt voor de hand dat door de komst van planten uit het Ottomaanse rijk als tulpen en de Turkse lelies en de diplomatieke banden die er bestonden met het hof van de Sultan, ook anderszins de cultuur van de Levant een rol in de tuin begon te spelen.³¹ De bloemboeken, of 'florilegia', werden op hun beurt weer gebruikt als voorbeeld bij het borduren.

Wandtapijt (tapisserie) Zuid Nederlands atelier, 1484-1500, detail uit: La Dame à la licorne: A mon seul désir. Collectie Musée de Cluny, Parijs.

Uitsnede uit: gravure van een blomhof door Crispijn (van) de Passe de jonge, 1614. Uit: Hortus Floridus in quo rariorum & minus vulgarium... etc.

Idem, digitaal in kleur bewerkt als wandtapijt, Anne Mieke Backer 2006.

Of Marie voor haar plattegronden ook oogluikend naar de Oosterse tapijtkunst heeft gekeken, valt moeilijk te zeggen, omdat ze niet bewaard zijn gebleven. Maar duidelijk is dat er tussen de textielkunst en de tuinkunst een vorm van creatieve kruisbestuiving bestond die ook in latere eeuwen zou doorklinken. Wellicht is het zelfs niet toevallig dat de groep humanistische tuinvrienden zich thuis voelde in de Lakenstad die een deel van de Vlaamse textielindustrie over had genomen.³² Dat de weefkunst voor hen een artistieke referentie vormde blijkt niet alleen uit Marie's eigen taalgebruik, maar ook uit dat van zowel Clusius als van hun tuinviend Van Hoghelande. Clusius vergelijkt bijvoorbeeld in zijn *Rariorum plantarum historia* de glans van de kroonbladeren met zilverkleurige zijde, of zijden weefsels met twee kleuren draden, bijvoorbeeld goud en rood, volgens de zogenaamde 'changeant' techniek waardoor de kleur verandert met de lichtval.³³ Jan van Hoghelande spreekt over "une [tulipe] de drap d'or...fort belle"³⁴, een metafoor die later in het Nederlands vertaald als 'gouden laeken' zou worden gebruikt voor een bepaalde tulp.³⁵

De tapisserieën die Marie de Brimeu ter inspiratie dienden moeten in elk geval niet worden verward met 'tapis' en vertaald met tapijt (carpet), want de carpetbedding, de Duitse 'Teppichgärtnerei', zou pas veel later, in de negentiende eeuw zijn intrede doen, toen eenjarige bloemplanten op grote schaal in kassen werden gekweekt, zodat er hele tapijten en mozaïeken van konden worden gemaakt. Bloemplanten waren in de tijd van Marie nog te kostbaar om ze als kleurvlak in te zetten, zelfs de groene blaadjes raakten elkaar niet of nauwelijks. Net als op de mille fleurs tapijtkunst, was elke plant nog een klein wonder op zich.

De tuinvriendenclub valt uiteen

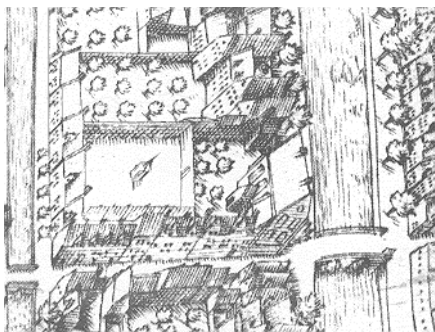
Behalve tuinvrienden had Marie ook tuinvriendinnen. Dit waren ontwikkelde hoogstaande vrouwen. Uit haar brieven leren we een van de dochters van Willem van Oranje, Maria van Nassau kennen, Mayken genoemd.³⁶ Mayken kweekte ook bloemen, en Marie roept haar en Clusius op bloemen beschikbaar te stellen om het huwelijksbed van een andere vriendin te versieren. Aan de overzijde van het Rapenburg woonden twee tuinierende jonkvrouwen Ter Lee met wie Marie vriendschap sloot. Het waren voorname zusters afkomstig uit het Cisterciënzerinnenklooster van Leeuwenhorst die tijdens het binnenvallen van de Spaanse troepen waren gevlucht. Marie was ook bevriend met de laatste abdis van het vrouwenklooster van Rijnsburg, Stephana van Rossum die sinds haar klooster door de protestanten was ontmanteld een ambteloze edelvrouw was geworden.³⁷ De gewezen abdis had het bewind gevoerd over uitgestrekte kloostergronden, die door nonnen in cultuur waren gebracht en de bakermat van de Boskoopse boomteelt zouden gaan vormen. Het is niet verwonderlijk dat zij bevriend raakte met Marie de Brimeu als eigenares van een van de meest vooraanstaande tuinen op botanisch gebied.³⁸

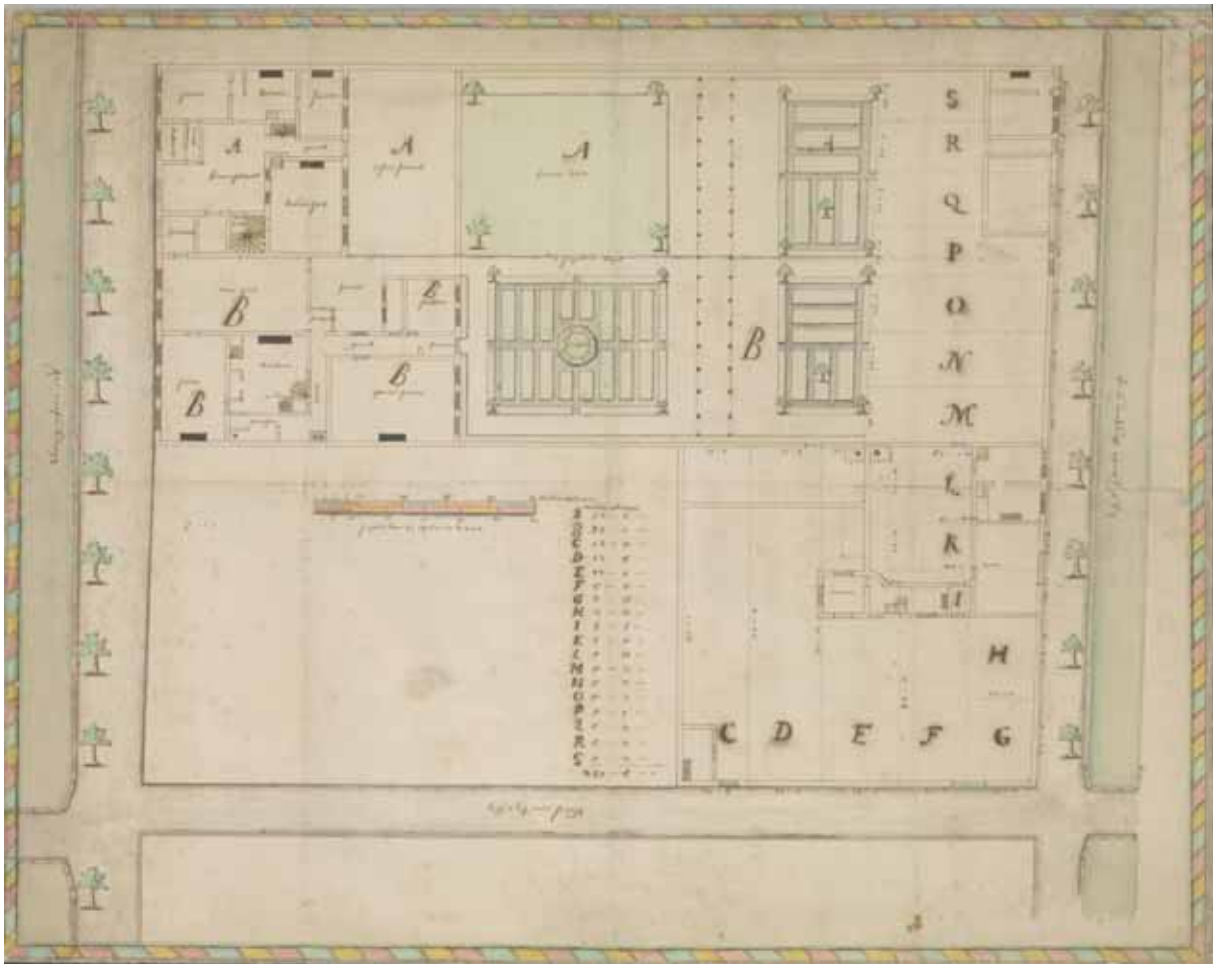
Wat vriendschap betreft maakte Marie dus geen onderscheid naar religie. Geloofsopvattingen mochten volgens haar het menselijk contact niet in de weg staan en moesten juist overbrugd worden, bijvoorbeeld door tuinkunst. Deze oecumenische tuinvriendschappen pasten in de sfeer van avonturieren met bevlogen initiatieven die in Leiden heerste in de tijd dat zij er haar toevlucht zocht. Zo bestond er bijvoorbeeld het geheime genootschap van het 'Huis der Liefde' dat een humane samenlevingsvorm voorstond. Geïnspireerd door de 'ware liefde van Jezus Christus' streefde deze groep naar verbroedering en godsdienstvrede tussen Noord en Zuid. Het is niet bekend maar wel aannemelijk dat Marie ook banden aanknoopte met deze gemeenschap, waarvan haar vrienden Lipsius en Plantijn bekende aanhangers waren.³⁹

Maar de humanistische idealen verzandden en op veel plaatsen begon het protestantisme zich te verharderen tot het minder tolerante calvinisme. Ondanks het elan van de beginperiode viel de Leidse tuinvriendengroep tegen het eind van de jaren negentig uiteen. De Opstand, die eens een hoopvolle vrijheidsstrijd leek, werd een ingewikkelde oorlog die langer duurde dan een mensenleven, zeker in die tijd. In Marie's correspondentie beginnen kwaaltjes een steeds grotere plaats in te nemen. Bij de langdurige processen tegen haar echtgenoot, die altijd maar door bleven gaan, wordt het woord 'verzoening' steeds vaker als enige oplossing genoemd. De hereniging kwam ten slotte tot stand, al was het voornamelijk op papier. Marie vertrok in 1600 naar het neutrale Luik.

Clusius zag haar met pijn in het hart gaan: 'Hoe dat moet aflopen weet God alleen, want haar man is een slechte kerel', schreef hij in 1601 aan Paladanus. Ook in Luik ging Marie onverstoorbaar door met de aanleg van nog twee blomhoven. Belaagd door plantendieven en geplaagd door opgezwollen benen bewoog zij zich laatste jaren van haar leven tussen plantbed en ziekbed.

'Rien qu'en Dieu', bleef tot haar dood toe haar devies, vrij vertaald: 'Niets zonder Gods wil'. Het klinkt volzaam en onderworpen, met dat verschil dat zij zelf had bepaald welke God zij diende. Dat was een humane God, die zoals Luther zei: 'Alom vertegenwoordigd was, ook in de pit van een perzik', en bijgevolg ook in een tulpenbol. Zo waren Marie's bloementuinen vooral een proeve van haar ongebroken levensovertuiging.

Pieter Bast, Stadskaart van Leiden, 1600. Detail. Marie de Brimeu bewoonde tot 1600 het dubbele woonhuis van Johan van Mathenesse Rapenburg 65-67. Zeer waarschijnlijk beschikte zij ook over de tuin van het naastgelegen Rapenburg 69. Deze dubbele achtertuin grensde in het zuiden, slechts door een muurgescheiden, direct aan de tuin van de Hortus Botanicus, te herkennen aan de open ruimte met het torentje in het midden. Een deel van haar dubbele achtertuin (door de tekenaar slechts ingevuld met een patroon van boompjes) schonk Marie aan Clusius als privétuin. Volgens de correspondentie was er een onderlinge muur aangebracht.

Plattegrond van Rapenburg 65-67 bij verkoop 1652, naar Joris Gerstecoren, tekening in kleur, derde kwart zeventiende eeuw, RA Leiden. Hierop is het terrein van de achtertuin aan het Rapenburg 65-67 van Marie de Brimeu en Carolus Clusius te zien.

Overzicht van tuinen van Marie de Brimeu

Als kind en jonge vrouw hield Marie vaak verblijf te Mechelen waar de koning hof hield en de heren van Megen een groot huis achter de Lakenhal in huur hadden. Zij stuurt in februari 1571 Clusius een brief uit Antwerpen naar Mechelen met plantmateriaal, dus zij beschikte ook hier over een tuin. Lobelius noemt de Antwerpse tuin van Marie als de plaats waar de enige geel-rode miniatuurtulp 'Pumilio' bloeit. Marie treurt in dezelfde brief aan Clusius over een verwoeste tuin die Clusius zou helpen restaureren. Deze lag hetzij in Megen of in Mechelen of bij een van de goederen van de familie in de Franse Ardennen. In 1572, mogelijk eind '71 trouwt Marie met Lancelot de Barlaymont (overleden 1578), en woont met hem waarschijnlijk op het kasteel Beauraing in de Ardennen, waar zij zich volgens haar biograaf J.L. van der Gouw bezighoudt 'met jagen en botaniseren' (moet zijn: botanie).⁴⁰ Megen, de plaats waar zij waarschijnlijk is geboren en waar het grafelijk goed lag dat zij in 1572 erfde, was vanaf 1573 toneel van zware gevechten tussen Geuzen en Spanjaarden. De eventuele tuin daar ging dus verloren, in elk geval schrijft Charles in 1582 dat 'Le Chasteau en est bruslé et demoly'. Na haar huwelijk met Charles, prins van Chimay en hertog van Croy en Aerschot in 1580, verhuist Marie naar het stamhuis Beaumont in

Henegouwen van de Croys, maar dat brandt al gauw tot de grond toe af ook hier ging haar tuin verloren. Zij verblijft daarna vaak in Aken, maar vooral om te baden, dus waarschijnlijk hield zij zich hier niet bezig met tuinkunst. In Nederland woonde zij op de heerlijkheid te Beveren, ten zuiden van Zeeuws Vlaanderen. Daar was zij veel ziek, en had zij waarschijnlijk geen gelegenheid tot tuinieren. Vervolgens gaat zij alleen via Antwerpen, Middelburg en Delft (tussen 1585 en 1586, de verblijven zijn te kort voor een echte tuin) naar Utrecht, om dichter bij de graaf van Leicester te zijn voor wie zij diplomatieke diensten uitvoerde. Dit is een huurhuis. Van een eventuele tuin is niets bekend en er is ook geen correspondentie over planten uit die tijd. Zij leeft sinds 1590 in Leiden aan het Rapenburg 65-67 in het huis van Johan van Mathenesse. De Academie en het op het Academieterrein gelegen huisje van de hovenier waren nrs. 73 en 73A, eveneens op het Academieterrein stond een boekwinkeltje nr. 71, daarnaast stond pand nr. 69, mogelijk had Marie een deel van dit perceel als tuin in gebruik dat in het zuiden grensde aan de Hortus Medicus en zo goed als zeker had zij de tuin van het dubbele woonhuis daarnaast tot haar beschikking. Ze woont hier onder anderen met Lieven Calvart, zijn dochter, een huisknecht en een onduidelijk familielid, een jong meisje genaamd Barbara de Brimeu. (Zie: Lunsingh Scheurleer et. al.: Deel VI a, pp. 294-301). Een deel van deze tuin schenkt zij aan Clusius. Haar wordt in 1591 door de heren van de stad de 'De Groene Academie' in Leiden aangeboden, de vroegere tuin van Lipsius, maar niet bekend is of zij die ook daadwerkelijk onder haar hoede heeft genomen. Zij verbleef vanaf 1593 regelmatig in een door de Staten Generaal beschikbaar gesteld (buiten)huis 'De Loo' bij Den Haag onder Voorburg met een tuin, waar Clusius haar Oranger limonier bewondert. (Jaarboek Die Haghe 1903 p. 397).

Ook in het neutrale Luik, waar zij zich in 1600 vestigde legde Marie de Brimeu opnieuw een tuin aan, waarvoor Clusius in Holland voor vijftig gulden een kievietsbloem en een dubbele narcis koopt. Deze tuin wordt leeggestolen en de bloemen worden later teruggevonden in de tuin van de paters Capucijnen. (brief september 1602). Zij gaat (waarschijnlijk wegens onmin met Van Aerschot) wonen bij Anna van Hille en Jan van Groesbeek (eveneens in Luik) en begint hier weer een nieuwe tuin.

¹ Marie de Brimeu aan Carolus Clusius, 24 jan. 1592: [...] aiant grace a dieu apparance aucune que la guerre nous en doive chasser ny mesmes interrompre le loisir que ces exercices de jardinage requierent

² Matthias Lobelius: *Kruydtboek oft beschrijvinghe van allerleye ghewassen, kruyderen, hesteren*, Antwerpen 1581

³ Matthias Lobelius: *Plantarum seu Stirpium historia*, Antwerpen 1576

⁴ Chris de Maegd in: Fuhring Peter (red.) et. al.: *De wereld is een tuin, Hans Vredeman de Vries en de tuinkunst van de Renaissance*, Gent-Amsterdam, 2002, p. 70. Nadat Anne bij haar stadshuis in Brussel en bij haar kastelen in Temse en Bondues (Arthesië) schitterende kasteeltuinen had aangelegd, sleet zij haar oude dag in het karmelietessen klooster waar ze zich toelagde op het kweken van bloemen en het maken van boeketten.

⁵ Brieven aan Carolus Clusius (26), brief aan Lipsius, brief aan de gravin van Egmont en brieven aan Iohannes Heurnius (2) worden bewaard in de Universiteitsbibliotheek Leiden, resp. Vulc. 101 1571/1605, 12 LIP 4 inv. dat. 05/09/84, 1586 PAP 1c, 1590 MAR 3

⁶ Gouw, J.L. van der, *Marie de Brimeu. Een Nederlandse prinses uit de eerste helft van de tachtigjarige oorlog, 's Gravenhage*, Overdruk uit *De Nederlandse Leeuw*, 1947 p. 55

⁷ Naast onder anderen Marnix van Sint Aldegonde, de stadsgriffier van Antwerpen Jan van Hoboken en Marie's goede vriend uit Mechelen, Johannes de Brancion, de man die haar waarschijnlijk in contact bracht met Clusius. Matthias Lobelius: *Kruydtboek oft beschrijvinghe van allerleye ghewassen, kruyderen, hesteren*, Antwerpen, 1581. Het boek werd geschreven in 1579, Marie heeft dan bijvoorbeeld de door Lobelius beschreven Pumilio meerdere jaren tot bloei gebracht, waaruit geconcludeerd kan worden dat zij rond 1576 al volop tulpen kweekte. Marie de Brimeu krijgt tweemaal de toevoeging 'huisvrouw van Coenrardt Schetz'. Marie de Brimeu wordt genoemd op p. I-162, I-163, I-129, I-154. Zie ook noot 9

⁸ Voor de vlucht van Marie de Brimeu zie: *Calendar of State Papers. Correspondence and papers of the Secretary of State concerning the Revolt of the Netherlands against the rule of Spain*. Org. Archives of Kew Foreign. 1581-1582, 21 juli 1581 (moet zijn: 1582) Lord Cobham to Walsingham

⁹ Megen erfde Marie van haar oom Charles de Brimeu († 1572). Megen lag ter hoogte van het huidige Oss. Maries twee dochters uit een eerder huwelijk waren jong gestorven. Charles had een bastaard van Marie de Bossu. Marie wordt door Lobelius ook genoemd als vrouw van Coenrardt Schetz. Konrad Schets († 1579)

trouwde volgens de genealogische gegevens van de familie Ursel inderdaad met een zekere Marie de Brimeu, maar haar biograaf Van der Gouw heeft het slechts over twee echtgenoten, Lancelot de Barlaymont en Charles de Croy

¹⁰ Charles schreef op 29 mei 1574 (hij was toen 14 jaar) een brief aan Clusius waarin hij om plantmateriaal vroeg, waarschijnlijk in opdracht van zijn vader voor het familiebezit het Kasteel van Heverlee. De Villermont, Comtesse M., *Le Duc Charles de Croy et d'Arschot*, Brussel, 1923

p. 33. Lobelius noemt Carolus (Charles) de Croy op p. 3 van zijn *Plantarum seu stirpium historia* (1576) als een van de edellieden die zich met tuinkunst bezichthoudt

¹¹ Gouw, J.L. van der, *Marie de Brimeu. Een Nederlandse prinses uit de eerste helft van de tachtigjarige oorlog*, 's Gravenhage, 1947, p. 12

¹² Brief van Jean Hotman aan Leicester, 16 jan 1587 in: *Bijdragen en Meedelingen van het Historisch Genootschap*, Utrecht, 1913, p. 132. Zie ook: Van der Gouw, p. 21

¹³ 27.08.1585

¹⁴ Zijn beschermheer toen was de landgraaf van Hessen, Clusius was hem gevolgd

¹⁵ Eenmaal wordt een verloren gewaande zending gered door een onbekende dame die het over tijd rakende plantmateriaal in haar eigen tuin plant. 13 nov 1592 Marie aan Clusius Leiden naar Frankfurt

¹⁶ Via zijn in Duitsland wonende broer de alchemist Theobald van Hoghelande. Johan van Hoghelande kweekte al voor Clusius' komst tulpen aan de Leidse Achtergracht

¹⁷ Chris de Maegd in Fuhring, p. 72

¹⁸ Monsr. Houte (Jan van Hout) m'a parle de vostre jardin, disant que Messieurs de la ville me le donneroient volontiers de sorte que je suis quasi intentione de la demander et accepter et singulierement pour vostre souvenance. (de Heren van de stad (Leiden) hebben haar Lipsius' tuin aangeboden, ze denkt erover dit aanbod te accepteren alleen omwille van de herinnering aan hem). Brimeu aan Lipsius, 8 aug. 1591, Universiteitsbibliotheek Leiden, Jaar 12 LIP 4 inv. datum 05/09/84

¹⁹ 1591, 18 september brief van Marie uit Leiden naar Frankfurt: Le plaisir que jais aujourd'hui en ce monde et qui plus me fait passer mon tamps et les occasions de mon melancholies[...] a scavoir le plaisir que jay de jardiner lequel certes je vous confesse estre grand mais de zele et non encores de science... Vulc. 101, UBL

²⁰ 1592, 24 jan. brief van Marie uit Leiden naar Frankfurt (origineel niet aangekomen): [...], une chose sependant me degoutte et deplait en mon jardin cest que ie lay fait en rond... Vulc. 101, UBL

²¹ Carolus Clusius, *Rariorum Plantarum Historia*, 1601

²² In de zeventiende en achttiende eeuw zou de tulp wel een bescheiden rol gaan spelen in de katholieke beeldcultuur, onder meer in de ondergronds verspreide bidprentjes van de zogenaamde 'kloppen', een soort nonnen zonder klooster

²³ Zie ook: Florence Hopper: 'Clusius' world, the meeting of science and art', in: Leslie Tjon Sie Fat and Erik de Jong ed.: *The authentic garden, a symposium of gardens*, Leiden, Clusius foundation, 1991 p. 15 en Erik de Jong p. 215

²⁴ Pieter Paauw, professor in anatomie en botanie die tot Clusius' komst in november 1593 verantwoordelijk was voor de tuin, veranderde de maat van sommige plantbedden (areole) die quadranten vormden in Clusius' ontwerp, door ze 5 tot 6 voet lang en 2 voet breed te maken, volgens een brief van Johan van Hoghelande juni 1593, Ibidem p. 15.

²⁴ Januari 1592, brief van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius: Une chose sependant me degoutte et deplait en mon jardin cest que ie lay fait et en outre avecq parquets trops etroits a mon avis...

²⁵ Zie ook: 'Protestants Prevail' in: Anna Pavord: *The naming of names, The search for order in the world of plants*, London 2005, pp. 272-293

²⁶ Zie voor de ligging van deze tuinen: kadertekst aan het eind van dit artikel

²⁷ Zij was wel van plan haar Leidse tuin te laten schilderen, maar Clusius' komst naar Leiden maakte dit overbodig, hij kon haar nu in situ van advies dienen. Een tekening van Clusius die de prinses als streefdoel gebruikte bij de aanleg in Leiden is ook verloren gegaan. 24 januari 1592, brief van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius: [...] sy avec le tamps ie pouvais faire rassambler au dessein de la belle tapisserie que maves depuis envoie...

²⁸ 1591, 18 september, brief van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius: Les richesses de vos tapisseries vraiment de tant de tant outré passantes celles qui sont d or et de soije. Op 24 jan. 1592: Je ne vous scaurois dire lobligation en laquelle ie vous demeure redevable par le beau present des bulbes et semences rares que maves y a par deux diverses fois evoie et promettes encor de continuer tous les ans pour peupler et embellir de plus en plus mon jardin nouvellement en prins et lequel sy avec le tamps ie pouvais faire resambler au dessein de la belle tapisserie que maves depuis envoie de surcrois ie lestimerois et aymerois au lieu et au per des belles tapisseries que jay perdu pendant ces troubles.

²⁹ In de tweede helft van de zestiende eeuw werden wandtapijten met veel groen, blauw en goudgeel populair: de zogenaamde 'verdures'. Omdat hierop complete parklandschappen met heuvels en waterpartijen in perspectief werden afgebeeld, soms aangekleed met mythologische figuren en jachttafereelen, is het niet waarschijnlijk dat Marie, die 'blomhoven' aanlegde deze verdure als referentie voor ogen had

³⁰ Chrispijn de Passe de jongere uit: Chrispijn de Passe de oudere, *Hortus Floridus*, 1614

³¹ Oosterse inspiratie in een protestantse bloementuin is bijvoorbeeld goed te zien in de blomhof bij het kasteel van de Nassaus te Idstein. In deze niet-mathematisch opgebouwde tuin hebben perken de vorm van gestileerd fruit en bloemen en komt ook de Oosterse boteh-vorm voor, een druppel die naar één zijde overhelt en die veelvuldig voorkomt in de oosterse textielkunst. Aangelegd door Bathasar van Nassau-Idstein vanaf 1560 en uitgebreid en verfraaid door Johannes van Nassau Saarbrücken vanaf 1646. Zie: Christel Lentz en Martina Nath-Esser, Der Schlossgarten zu Idstein, *Die Gartenkunst* 2(1990)2 pp. 165-216

³² De woning aan het Leidse Rapenburg van Marie had een grote, vermoedelijk dubbele tuin, (ter hoogte van huidige no. 65- 67). Vlakbij, aan de Breestraat, was de boekwinkel van Christoffel Plantijn, de Vlaamse uitgever en drukker van botanische boeken die op verzoek van Lipsius tussen 1583 en 1585 naar Leiden kwam van daaruit een belangrijke bijdrage leverde aan het humanistische gedachtegoed. Recht tegenover Plantijn woonde tot 1591 Lipsius zelf, een van de geestelijke vaders van de Leidse Universiteit. Aan de Breestraat woonde een tijdlang ook een andere tuinvriend: Jan Van Houte, zie: Salomon Davidszoon van Dulmanhorst, Chaertbouc van straten binnen deser stadt Leyden [ca. 1590]

³³ Carolus Clusius, *Rariorum Plantarum Historia*, Antwerpen, Plantijn, 1601, II, hfst. IX, sec. III, pt. 2, p. 146; hfdst. VII, sec. VII, pt. 8, p. 142

³⁴ 20 mei 1592, brief van Jan van Hoghelande aan Clusius, Leiden naar Frankfurt, UBL, Vulc. 101

³⁵ Emmanuel Sweerts, *Florilegium*, Frankfurt am Main, 1612, 'Catalogus den ersten Boeck', 'Tulipa geel met feyne roode strepen/genaempt goude Laecken'. Bezorgers van de heruitgave van Dodonaeus' *Cruydt-Boeck* in 1618 maken eveneens een vergelijking met gouden en zilveren stoffen, p. 365

³⁶ Charles de Croy had voor hij met Marie de Brimeu trouwde naar de hand van deze Maria van Nassau gedongen, maar zij wilde geen katholieke echtgenoot

³⁷ In 1574 tijdens de Spaanse beroerten waren de nonnen gevlucht en Stephana had zich enige tijd later als vrije vrouw in Leiden gevestigd in de Hoogstraat vlak bij Marie de Brimeu. Maria Hüffer: *De adellijke vrouwenabdij van Rijnsburg. 1133-1574*. Met een inleidend woord van Fr. B. Kruitwagen, O.F.M., Nijmegen en Utrecht, 1923p. 259. Zij woonde ook in de Bree(d)straat (Alg. Rijksarchief Den Haag RB.7 n.1259)

³⁸ Frappant detail is dat met de renten uit het van de nonnen gestolen goed een deel van de prestigieuze Leidse Hogeschool en de Hortus Botanicus werden gefinancierd. Hüffer p. 261 en Schotel p. 332. Aangezien Willem van Oranje voortdurend in geldnood zat, verkregen de Staten van Holland en de hem getrouwe edelen - tot de opgang van de welvaart in 1590 - voor een belangrijk deel hun inkomsten uit confiscatie van Roomse bezittingen. Het vrouwenklooster van Rijnsburg vormde tot de hervorming een van de grootste, zo niet dé grootste economische eenheid van Leiden en omstreken. Ook voor haar huisvesting maakte de universiteit gebruik van bezittingen die van nonnen gevorderd waren: het Barbaraklooster en later het klooster van de Jacopinessen. Stephana, van wie de status ooit vergelijkbaar was met die van een katholieke vorstin, was terugvallen tot een onderdaan van de Staten van Holland. De Rijnsburgse eigendommen werden nu, voor zover zij niet waren verwoest, door het protestantse ridderschap van Holland beheerd

³⁹ Het 'Huis der Liefde', sekte oorspronkelijk opgericht door de Noord-Nederlandse mysticus en dichter Hendrik Niclaes (1502-1580). De beweging was geheim, waardoor er nauwelijks bronnen van zijn bewaard en kende tot ca. 1700 vooral in Engeland aanhangers onder de naam 'Family of love'. Marie's tolerante omgang met katholieken paste in de ideologie. Huibert Duifhuis de favoriete prediker van Willem van Oranje had banden met de sekte. Zie voor de betrokkenheid van Lipsius bij het Huis der Liefde en zijn vertrek uit Leiden: Alastair Hamilton: *The Family of Love*, Cambridge, 1981 p. 100-102, zie voor de rol van Plantijn bij het Huis der Liefde: Hamilton 65-70. Na het vertrek van Lipsius en Plantijn verzandde deze beweging in Leiden

⁴⁰ Van der Gouw p. 7